

BÜRKÜT

Türk Dünyası Dergisi

BÜRKÜT

Journal of Turkish World

www.burkutdergisi.com

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 30.04.2024

Makale Kabul Tarihi: 29.05.2024

Aydın, S. (2024). Taryat Yazıtı'nın incelenmesi. *Bürküt Türk Dünyası Dergisi*, 3(1), 40-58.

<https://doi.org/10.....>

TARYAT YAZITI'NİN İNCELENMESİ

Doktora Öğrencisi Sevgi AYDIN

Bursa Uludağ Üniversitesi sevgi.aydn036@gmail.com ORCID

Öz

Köktürk Kağanlığı'nın çöküşünden sonra, Kutlug Bilge Köl Kağan tarafından kurulan Uyghur Devleti, Orta Asya'da 745-840 yılları arasında hüküm süren ve bu süre zarfında elde ettiği siyasi, ekonomik ve askerî başarılarla Orta Asya'nın gelişimine yön veren önemli bir Türk devletidir. Uyghurlar, günümüze taş üzerine runik harflerle yazılmış önemli yazıtlar bırakmışlardır. Taryat Yazıtı bu yazıtlardan bir tanesidir. Yazıt Moyun Çor tarafından 752-753 yıllarında dikilmiş olup Moyun Çor'un zaferleri, kağanlık döneminde gerçekleşen olaylar ve devletin idari yapısı hakkında bilgiler içermektedir. Yazıtta, sıkça tekrar eden ünvanlar, metafizik unsurlar, dönemin inanç sistemini ve yöneticilerin meşruiyetini desteklemektedir. Ayrıca, yazıtın dil ve stil özellikleri, Uyghurların kültürel ve tarihsel değerlerini yansıtmaktadır. Bu çalışmada Uyghur ismi, tarihî süreç içerisinde Uyghur Devleti'nin geçirdiği aşamalar ve Taryat Yazıtı incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Uyghurlar, Taryat Yazıtı, On iki hayvanlı Türk takvimi.

EXAMINATION OF THE TARYAT INSCRIPTION

Abstract

The Uyghur state, founded by Kutlug Bilge Köl Khagan after the collapse of the Köktürk Khaganate, was an important Turkish state that ruled in Central Asia between 745-840 and shaped the development of Central Asia with the political, economic and military successes it achieved during this period. Uyghurs have left important inscriptions written in runic letters on stone to the present day. Taryat inscription is one of these inscriptions. The inscription was erected by Moyun Çor in 752-753 and provides information about Moyun Çor's victories, events that took place during the khanate period and the administrative structure of the state. In the inscription, frequently recurring titles and metaphysical elements support the belief system of the period and the legitimacy of the rulers. In addition, the linguistic and stylistic features of the inscription reflect the cultural and historical values of the Uyghurs. In this study, the name Uyghur, the stages of the Uyghur state in the historical process and the Taryat inscription will be examined.

Keywords: Uyghurs, Taryat Inscription, Turkish calendar with twelve animals.

Bürküt Türk Dünyası Dergisi, 3(1), 2024, 40-58, TÜRKİYE

Giriş

Uygur İsmi Üzerine

Uygur Kağanlığı, 744 yılında Orta Asya'nın bozkır kültürüne dayanan ve Kutlug Bilge Kül tarafından Ötüken Bölgesi'nde kurulan bir Türk devletidir. 840'ta Kırgızlar tarafından ele geçirilen başkentleri Ordu Balık yıkılmış ancak Orta Asya'nın kültürel, siyasi ve ekonomik hayatında yaklaşık bir asır boyunca önemli bir rol oynamıştır. (Taşağıl, 2002, s. 373; Çandarlıoğlu, 2012, s. 242). Uygurların tarihleriyle ilgili en eski bilgiler yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Belgelerin başlıca kaynakları Çin ve Göktürk yazılı kaynaklarıdır (Çandarlıoğlu, 2012, s. 242). Çin kaynaklarında, Uygurların adı "Huei-ho", "Wei-ho", "Huei-hu", "Wei-wu-er", "Hui ho", "Wei-wu" şeklinde geçmektedir. Uygur ismi Tibetçe'de "Ho-yo-hor" olarak geçmektedir (Gömeç, 2015, s. 50). Türkçe metinlerde Uygur adı ilk defa Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün 37. satırında; 716 yılındaki isyanları sebebiyle "uyg(u)r (e)lt(ä)b(ä)r yüzçä (ä)r(i)n: ilg[(ä)r]ü: t[(ä)z(i)p b(a)rdı...]" şeklinde geçmektedir (Kafesoğlu, 2013). Bu ilk kayıtlardan sonra Uygur Kağanlığı Devri'ne tarihlendirilen Karabalgasun-I, Şine Usu, Suci, Tes, İyme 1 ve Taryat Yazıtları'nda ve bunlardan ayrı İteriş Kağan veya Moyunçur'un anıt mezarı olarak düşünülen Şivet Ulan'daki bir kitabede de Uygur adı görülmektedir (Gömeç, 2015, s. 49; Aydın, 2011, s. 153).

Uygur Tarihi

Çin kaynakları Uygurların kökenini Hunlara dayandırmaktadır. Hunların milletler konfederasyonu içinde bulunan "Di" veya "Kırmızı Di" isimleri ile adlandırılan göçebe kabileler, Uygurların ilk ilişkilendirildikleri kabileleri oluşturur (Kamalov, 2002 s. 390). Uygurlara 551 tarihinde, Töleslerin içinde rastlanılmıştır. Tölesler, Avarlara 551 tarihinde isyan etmiş ancak Bumin Kağan sayesinde bastırılmıştır. Daha sonra Avarların da yenilmesiyle I. Göktürk Devleti kurulmuş, Tölesler ve Uygurlar bu devletin egemenliğini tanımıştır (Kurat, 1952, s. 11-12; Çandarlıoğlu, 2012, s. 242; Gömeç, 2015, s. 52; Özdem, 1935, s. 82-83; TDKA, 1997, s. 28-29). I. Göktürk Kağanlığı'nda Bumin Kağan'ın 552'teki vefatından bir sene sonra K'o-lo isimli kişi kağan olmuş ve ani ölümü sonrası Mukan Kağan yönetimi ele alıp devleti ileriye taşımıştır. Mukan Kağan'dan sonra yönetimi Taspar almış yaklaşık 10 yıl hüküm sürmüştür. Ölümünden sonra Bumin Kağan'ın üç oğlu sırasıyla kağanlık iddiasında bulunmuştur. Bunların yanı sıra Çin'in "divide et imprea" politikası durumu daha da kötüleştirilmiş ve 582 tarihinde devlet doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. "Vey Köprüsü Barışı", 627'deki kıtlık sonucunda insanların ölmesi, birçok hayvanın telef olması ve Sie-yen-to Birliği'nin isyanı, Doğu Göktürk Devleti'ni iyice güçsüzleştirmiştir. Yaşanılan bu olaylardan sonra 630 yılında Doğu Göktürkler, 659 yılında ise Batı Göktürkler Çin'in egemenliğine girmiştir (Alyılmaz, 2015, s. 13, Özdem, 1935, s. 83; Gömeç, 2015, s. 42-43; Sinor, 2014, s. 410-416; TDKA, 1997, s. 37; Ölmez, 2015, s. 14-18). II. Göktürk Kağanlığı, 7. yüzyılda Çin'in esareti altına girmiştir. Daha sonra Uygurlar farklı boy ve toplulukların karışımıyla zamanla güçlenmiştir. Çin'in desteğiyle de zamanla I. Göktürk Kağanlığı tarzında bir teşkilatlanma kurup kağanlığını ilan etmiştir. Uygurlar İteriş Kağan Dönemi'nde ise II. Göktürk Kağanlığı'na dâhil olmuştur (Ögel, 1951, s. 361).

II. Göktürk Kağanlığı 681-689 arasında Uygurlarla savaş içerisindedir. Bu süreçte II. Göktürk Kağanlığı Uygurları egemenliği altına almıştır (Özdem, 1935, s. 85-86; TDKA, 1997, s. 37-38). II. Göktürk Devleti'ne büyük başarılar sağlayan Tonyukuk, Kül Tigin ve Y-Yen'in vefat etmesi kağanlığa güç kaybettirmiştir. Daha sonra devletin başına "Bilge Kutlu Han / Tanrı Han

(Pi-kian-ko-to-han)" tahta geçmiştir. (Alyılmaz, 2015, s. 13; Kurat, 1952, s. 42-50; TDKA, 1997, s. 44; Fin Atlası, 2005, s. 30; Kaplan, 2002, s. 1353).

Kutluk Bilge Kül Kağan (747) ölmüş (Alyılmaz, 2015, s. 14) ve bu olay Tes Yazıtı'nın batı yüzünün beşinci satırında "[[e]l (e)t]m(i)]: k(a)n(i)m y(a)şı: t(ä)g(i)p uçdı" şeklinde ifade edilmiştir. Yaşanılan bu üzücü hadisenin üzerine boşalan tahta, Şine Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünün ilk satırında "t(ä)ñri[dä bolm(i)]: il] (ä)tmiş: b(i)lgä k(a)g(a)n" şeklinde anlatıldığı gibi ve Kutluk Bilge Kül Kağan'ın da oğlu olan Moyun Çor geçmiştir (Alyılmaz, 2015, s. 15; Şirin, 2016, s. 651; Kafesoğlu, 2013, s. 127; TDKA, 1997, s. 64). Moyun Çor Dönemi'nde merkezî otorite istenilen seviyeye getirilmiş, devlet her geçen gün daha da güçlendirilmiş ve sınırları genişletilmiştir. Uygurlar bu dönemde dışta ve içte farklı politikalar izlemiş ve ayrı ayrı mücadeleler vermiştir (Gömeç, 2015, s. 78-80; Ögel, 1951, s. 377-379). Moyun Çor 759 tarihinde ölmüştür (Alyılmaz, 2015, s. 15). Onun adına bugünkü Moğolistan'ın Şine Usu Gölü civarında bir yazıt diktirilmiş -Şine Usu Yazıtı- ve yazıtta yer alan bilgiler günümüze kadar gelebilmiştir. Devletin başına daha sonra Böğü Kağan geçmiştir (Kafesoğlu, 2013, s. 128). Ancak Böğü Kağan Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmüştür. Böğü Kağan'ı zehirleyip öldürdükten sonra 779 yılında başa geçmiş ve 789 yılında ölmüştür (Fin Atlası, 2005, s. 33). Daha sonra "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge" ünvanlı oğlu devletin başına geçmiştir. Ancak iki yıl tahta oturabilmiştir. Bu dönemde Beş Balık'ı kurtarmış sonra hanımı ve kardeşi tarafından zehirlenmiştir. Bu olaylardan sonra kardeşi kendini kağan ilan etmiştir. Ancak bu durum o dönemin ileri gelenleri ve bakanları tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum üzerine devlet ileri gelenleri tarafından 790 yılında tahta Tolo-ssu'nun oğlu "Kutlug Bilge" geçirilmiştir (Gömeç, 2015, s. 125- 128; Kafesoğlu, 2013, s. 128). Kağan 795 yılında vefat etmiştir. Tahta çıkacak bir oğlu olmaması sebebiyle Tun Baga Tarkan'ın torunu olan ve önceki kağanında üvey çocuğu olduğu düşünülen "Kutluk" ünvanına sahip komutan tahta çıkartılmıştır. Bu hadiseden sonra Yaglakar sülalesi yönetici vasfını kaybetmiş ve hanedan değişikliğine gidilmiştir. Bu yeni Kağan'la birlikte hanedan Edizlere geçmiş ve Kağanlık tekrardan canlanmıştır (Taşağıl, 2002, s. 380; TDKA, 1997, s. 67). Daha sonra tahta, sırasıyla Alp Külüg Bilge Kağan, Alp Bilge Kağan, Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan, Hazar (Kasar) Tegin, Hu Tegin ve son kağan II. Kasar Tegin başa geçmiştir (Taşağıl, 2002, s. 381; Kafesoğlu, 2013, s. 129). II. Kasar Tegin Dönemi'nde orduda bozulmalar olması ve en önemlisi de Manihaizm'in tüm topluma yayılmasıyla birlikte bozkır hayatı olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde yaşanan çetin kış mevsimiyle hayvanlar telef olmuş; ülkede ekonomik kriz çıkmıştır. Yeni Tang yıllıklarında bu durum "...bir açlık oldu ve salgın hastalık çıktı ve çok fazla kar yağdı. Birçok koyun ve at öldü." şeklinde yazıya geçirilmiştir. Çok zor dönemler geçiren Uygurların yanı sıra Kırgızlar hızlı bir şekilde güçlenmiştir. Uygurların ordusunu himaye eden Külüg Baga Sungun Kırgızlara gitmiş ve onlarla anlaşmış yüz bin kişilik süvari birlikleriyle Ordu Balık'a girmiştir. Bu savaşta II. Kasar öldürülmüştür. Böğü Kağan'ın öldürülmesiyle birlikte başlayan çözülme Kırgızların II. Kasar'ı öldürülmesiyle son bulmuş ve yıkılmıştır. Kırgızların, "Kaderin çizilmiştir; çünkü ben muhakkak senin altın çadırını ele geçireceğim." kehaneti gerçekleşmiştir (Çandarlıoğlu, 2002, s. 242; Alyılmaz, 2015, s. 15; Gömeç, 2015, s. 144-145; Kafesoğlu, 2013, s. 129; Taşağıl, 2002, s. 381; TDKA, 1997, s. 69; Fin Atlası, 2005, s. 33).

Taryat Yazıtı'nın (Dil Özellikleri, Tarihi, Kültürel Yapısı) İncelenmesi

Dönemin dil özelliklerini, kültürünü ve tarihini yansıtan Taryat Yazıtı, Uygurlar Dönemi'nde taş üzerine runik harflerle yazılmış önemli bir eserdir (Aydın, 2017, s. 1). 1956 tarihinde Taryat Yazıtı'nın ilk parçası, Moğol arkeolog Ts. Dorjsuren'in çalışmaları ile Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Kuzey Hangay'daki Taryat Bölgesi'nde ve Terhin Nehri vadisinde toprağa gömülü bir şekilde bulunmuştur. M. Şinekhüü ile Mongolist Kh. Lubsanbal'dan ayrıca S. G. Klyastorniy ile Türkolog B. Bazilkhan'dan oluşan Sovyet Bilim grubu (1969) tarafından aynı bölgede yapılan çalışma ile taş kaplumbağa (yazıtın kaidesi) bulunmuştur. Aynı bölgede yapılan kazılar sonucunda ise (1970) Arkeolog N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov tarafından yazıtın bilinmeyen diğer iki parçası da bulunmuştur. (Mert, 2009, s. 141-142; Tekin, 1982, s. 795; Sertkaya, 1995, s. 306).

Görsel 1: Taryat Yazıtı'nın genel görüntüsü (Mert, 2009, s. 145).

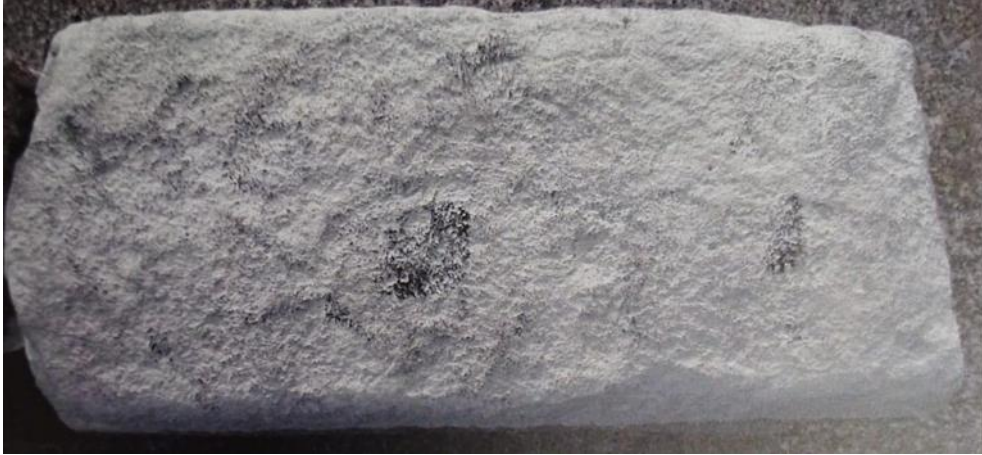
Görsel 2: Taryat Yazıtı'ndan bir görüntü (Mert, 2009, s. 144).

Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'da Terhin Yazıtı'nın bulunan üç parçası ve taş kaplumbağa, Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadır (Aydın, 2011, s. 38). Taryat Yazıtı'nın ilk parçası 69, ikinci parçası 89, son parçası ise 75 cm uzunluğundadır. Yazıtın doğu ve batı yüzlerinin genişliği üst tarafta 27 cm, birinci ve ikinci parçanın kırıldığı yerde 31-32 cm, alt tarafta ise 36 cm'dir. Kitabenin kuzey ve güney yüzlerinin genişliği ise yaklaşık olarak 21 cm'dir. Kaplumbağa kaidesi 1.17 m boyunda, 85 cm eninde ve 38 cm yüksekliğindedir.

Dört yüzünde Göktürk harfli Türkçe metin olup doğu ve batı yüzünde 9'ar, kuzey ve güney yüzlerinde 6'şar, kaplumbağa altlıktaki satırla birlikte toplamda 31 satır bulunmaktadır (Sertkaya, 2001, s. 328; Mert, 2009, s. 143, Gürgün, 2018, s. 148). Terhin Yazıtı, Moyun Çor tarafından

(753) kendi adına diktirilmiş önemli bir yazıttır. Yazıtın batı yüzünün birinci ve üçüncü satırları arasında "...(a)t(a)n(ı)p: ötü(k)ä)n k(i)d(i)n uçinta: t(ä)z b(a)şinta örg(i)n [(a)nta: (e)t(i)td(i)m çit] (a)nta: y(a)r(a)t(ı)td(i)m b(a)rs yılka yıl(a)n yılka: (e)ki yıl y(a)yl(a)d(ı)m: ulu yılka: ötü(k)ä)n: ortusinta: (a)s öñ(ü)z: b(a)ş k(a)n ıduk b(a)ş k(i)d(i)nintä y(a)yl(a)d(ı)m: örgin: bunta y(a)r(a)t(ı)td(i)m çit bunta t[ok(i)t]d(i)m: bıñ yıl(l)ık: tüm(ä)n künl(i)k: b(i)t(i)g(i)m(i)n: b(ä)lgüm(i)n: bunta y(a)sı t(a)şka: y(a)r(a)t(ı)td(i)m: toklu: t(a)şka tokıtd(i)m “ (Şirin, 2016, s. 656) şeklinde 750-753 yıllarının yaz aylarında meydana gelen olaylar hakkında bilgi verilmiş ve ilerleyen bölümde yazıtın 752’de dikildiği belirtilmiştir. Ancak Talat Tekin Terhin Yazıtı’nın 752 yılında değil, 753 yılında dikildiğini belirtmiştir. Talat Tekin bu konudaki fikirlerini şöyle dile getirmiştir: “Bu şaşkırtıcı durum bence şöyle aydınlatılabilir: Taryat (Terhin) Anıtı’nın yapımına ve kitabenin yazımına gerçekten 752’de başlanmıştır. Fakat savaşlar ve diğer askerî faaliyetler sebebiyle kitabenin tamamlanması ancak 753 yılında mümkün olmuştur. Böylece, kitabenin hiç değilse yukarıdaki alıntının bulunduğu batı yüzü ile kuzey yüzü 753 yazında yazılmış olmalıdır.” (Tekin, 1982, s. 800).

Terhin Yazıtı Tes Yazıtı’ndan sonra dikilen (Moyun Çor tarafından) ikinci kağanlık yazıtıdır (D-Y 1-4). Göktürk ve Uygur Kağanlığı’nın tarihi hakkında kısaca bilgi vermektedir (D-Y, 5). Moyun Çor tarafından Göktürklerin içişlerine karışıldığı ifade edilmiştir (D-Y, 6-8). Göktürklerin Moyun Çor tarafından mağlup edilmesi ve bunun sonucunda kendisine bağlanması anlatılmaktadır.

Görsel 3: Taryat Yazıtı'nın doğu yüzünün estampajlı görüntüsü (Mert, 2009, s. 153).

Terhin Yazıtı’nın güney yüzünde Göktürkler ile yapılan savaşlarda (G-Y, 1-2) alınan galibiyeti ve düşmanlarının on oklara sığındığını ifade etmiştir. (G-Y, 3-5) 748 yılında Moyun Çor’un kağan olarak tahta geçtiğini başka bir devlet adamının ise yabgu olarak göreve başladığını dile getirmiştir. Güney yüzünün son kısmında ise (G-Y, 5-6) As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş dağlarının batı tarafında (Ötüken’in ortasında) Moyun Çor tarafından otağ kurulduğu anlatılmıştır.

Görsel 4: Taryat Yazıtı'nın güney yüzünün estampaajlı görüntüsü (Mert, 2009, s. 165).

Görsel 5: Taryat Yazıtı'nın güney yüzünün (alt kısım) estampaajlı görüntüsü (Mert, 2009, s. 165).

Terhin Yazıtı'nın batı yüzü incelendiğinde (B-Y, 1-2) Moyun Çor ve eşinin statüleri tekrar ifade edilmiş (750-753) Moyun Çor tarafından Tes ırmağı vadisinde yaz mevsimini geçirmesi anlatılmıştır. (B-Y, 3) Terhin Yazıtı'nın (752) yazdırılma sebebi ele alınmıştır. Batı yüzünün son kısmında ise Moyun Çor'un (B-Y, 3-5) Tanrı güç verdiği için düzeni sağladığını, boyları kendine tabi kıldığını ve düşmanını yok ettiğini dile getirmiştir. Kağanın son sözlerine binaen Tegres ve Ötüken dağları arasında gerçekleştirilen konaklama yerleri anlatılmıştır (B-Y, 5). Hangi bölgelerde konaklandığı, nehirler ve yaylalar hakkında bilgi verilmiştir. Terhin Yazıtı'nın altıncı satırından itibaren anlatıcı değişerek kitabenin yazıcısı Bilge Kutlug Tarkan Sengün olmuştur (B-Y, 6-9). Kağan Moyun Çor'a bağlı 60 boyun olduğu ifade edilmiş ve güçluden zayıfa doğru bir sıralamaya gidilmiştir.

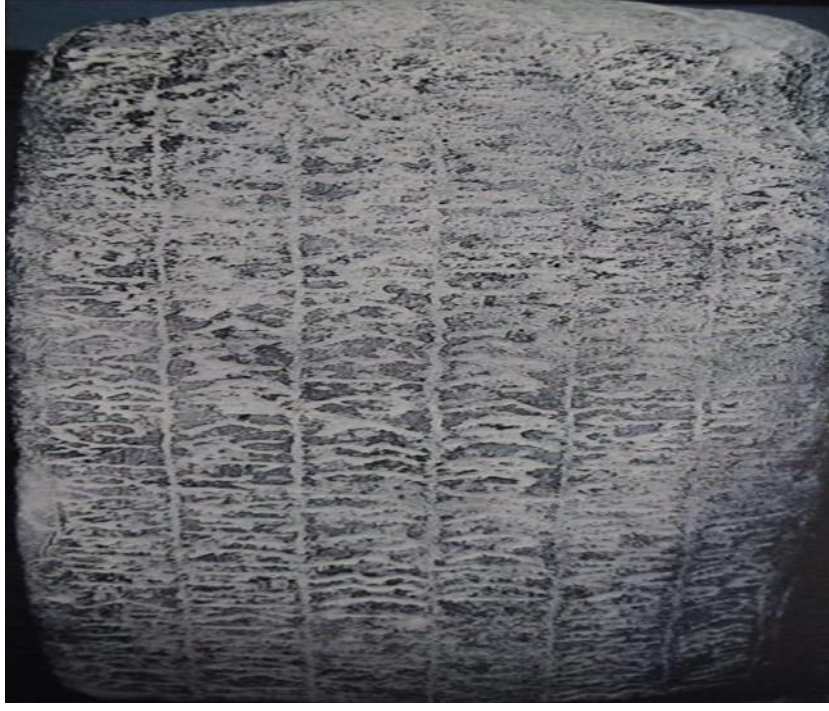
Görsel 6: Taryat Yazıtı'nın batı yüzünün görüntüsü (Mert, 2009, s. 172).

Kitabenin kuzey yüzünde ise (K-Y, 1) Kağan Moyun Çor'un başarılarından (Bilge Kutlug Tarkan Sengün tarafından) bahsedilmiştir (K-Y, 2-4). Ordu hakkında bilgiler vermiş, ilerleyen kısımlarda ise Sengün, (K-Y, 5) kendinden bahsetmiştir. Daha sonrasında ise Sengün, (K-Y, 6) Bayırku ile Tarduşlarla Bilge Tarkan Kutlug Yagma'nın, Çin ile Soğdularla Bilge Sengün Uzal Öng Erkin'in ilgilendiğini bildirerek yazıtı bitirmiştir (Gürgün, 2018, s. 150).

741-753 yılları arasında meydana gelen hadiseler, kışlaklar ve yaylaklar Moyun Çor'un siyasi teşkilatı ve ordu teşkilatı hakkında bilgiler bulunmaktadır (Tekin, 1982, s. 798-803; Mert, 2009, s. 143 -148).

Görsel 7: Taryat Yazıtı'nın kuzey yüzünün estampajlı görüntüsü (Mert, 2009, s. 184).

Görsel 8: Taryat Yazıtı'nın estampaflı genel görüntüsü (Mert, 2009, s. 185).

Taryat Yazıtı'na bakıldığında bazı kelimelerin bilinçli olarak tekrar edildiği düşünülmektedir. Bu tekrarlar incelendiğinde eş, yakın ve zıt anlamlı sözcüklerin tekrarından oluşan yapılar olduğu görülmektedir. Bu yapılar genel ifadeler ile yapılan tekrarlar ve kısmi yapılan tekrarlar olarak kullanılmış ifadelerdir. “kutl(u)g”, “b(i)lgä”, “t(ä)ñri” gibi ifadeler sıklıkla tekrar edilmiştir. Bunlar yüksek rütbe sahibi devlet adamlarının ünvan gruplarını oluşturan sözcüklerdir.

Ünvanlar Taryat Yazıtı'nın pek çok yerinde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yönetici sınıfın isimleri de yazıtta verilmiştir. (Alp Bilge Çiğşi, Alp İşbara Señün Yağlakar, Az Sıpa Tay Señün, Begzeker Çiğşi, Bila Baga Tarkan, Bıña Kagas, Bilge Kutlug Tarkan Señün, Bilge Señün Öz Öñ Erkin. Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu, Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Bumın Kagan, Bülük?, Çabış Señün, Inançu Baga Tarkan, İl Bilge Katun, Kagas Ataçuk, Kutlug, Kutlug Bilge Señün, Külüg Onı Öz Inançu, Ozmış Tigin, Tarduş Külüg Eren, Teñride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan, Tokuz Bolmış Bilge Tay Señün, Toykun Ulug Tarkan Bukug Bıña, Tölis Külüg Eren, Ulug Çiğşi: Teriat kaplumbağa kaide: Böke Tutam (Alyılmaz, 2005; Mert, 2009-2015; Şirin, 2016; Bakır, 2023, s. 89). Uygurların ikinci seferini komuta eden Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu'nun adı, Çin kaynaklarında *Yehu* olarak kaydedilmiş olup Türkçe adı Bilge Tarduş Uluğ Bilge olarak verilmiştir (Baykuzu, 2013, s. 126). Oysa yabgunun adı yalnızca Taryat Yazıtı'nda geçer ve Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu olarak verilmiştir (Aydın, 2011, s. 3). Bir başka örnek ise Taryat Yazıtı'nda (K-Y, 4) yer alan Moyun Çor'un oğlu Çavış Sengün'dür. Ancak bu metinde Çavış Sengün'ün önünde yer alan ünvanların önünde bulunan satırlar okunaklı değildir. Bu nedenle Şad ünvanı olan Çavış Sengün, bu kadarıyla bilinmektedir. Çavış ünvanı Uygurlarda kullanılan bir ünvan olmasının yanı sıra günümüzde de “general” anlamına gelen *sengün* ünvanı ise Çince den ödünçlemedir (Aydın, 2011, s. 4). Taryat Yazıtı'nda göze çarpan bir diğer önemli nokta ise yönetimin inanç yönünden desteklenmesidir. Metafizik unsurların ön plana çıktığı ve askerî motiflerin çoğunlukta olduğu yazıtta Moyun Çor'un, yönetme gücünü inanç yönünden meşrulaştırılmış ve desteklenmiştir. Kitabe incelendiğinde askerî ünvanların bolluğu dikkat

çekmektedir. Bu durumun Moyun Çor'un gücünü desteklemesi, güç gösterisi yapması ve komutası altında sayısız rütbelinin olması da gücünü vurgulaması bakımından önemlidir. Tarihî ve kültürel açıdan yazıt incelendiğinde dönemin askerî sisteminin yanı sıra devlet adamlarının, yöneticilerinin ünvanlarının önemi görülmektedir. Ayrıca Taryat Yazıtı'nda yöneticilere ve kağanlara yönelik gönderim ifadeleri yer almaktadır. Taryat metninin gönderimleri incelendiğinde metnin omurgasının “t(ä)ñridä bolm(ı)ş: (e)l (e)tm(i)ş: b(i)lgä k(a)[g(a)]n” (G-Y, 6- 20) kişisine yani Moyun Çor'a yapılan gönderimlerden oluştuğu görülmektedir. Taryat Yazıtı'nda özellikle Moyun Çor ön plandadır. Moyun Çor'un kimliğine dair verilen bilgiler yazıtın doğu yüzünde başlamış, güney yüzünün altıncı satırında açık kimliği gösterilene kadar bu şekilde devam etmiş ve açık kimliği ile verildikten sonra anlatı sürdürülmüştür. Yazar tarafından metnin girişinde ataların anlatımını bozmamak için Moyun Çor'un kimliği açıkça verilmemiştir. Bunların yanı sıra yazıtta belli bir kronolojik sıra bulunmaktadır ve bu sebepten Moyun Çor'un kağan olana kadar kimliği açıkça ifade edilmemiştir. Metnin, ön gönderimle başlaması merak duygusunu tetiklememiş aksine metnin anlatımı bozulmaması için açık kimliklerden uzak durulmuştur. Kağan Moyun Çor'un kimliği (G-Y, 6) yazıttaki anlam bağının kopmaması için bir başka gönderim ile metinde ifade edilmiştir. Kitabede verilen açık kimlik, Taryat Yazıtı'nın (doğu, batı, güney ve kuzey yüzlerini) birbirine bağlamış ve Taryat Yazıtı'nın ortak paydasını meydana getirmiştir. Yazıtta bu anlam sürekliliğini sağlamak ve ortak paydayı biçimsel olarak oluşturmak için metnin gönderimi ön planda tutulmuştur. Moyun Çor Kağan'a yapılan gönderimlerin yanında sırasıyla farklı öznelerin gönderimleri de yapılmıştır. Bunlarla birlikte farklı motiflerin yer aldığı kelimelerin eşdizimsel örüntülenmesi ve yapılan gönderimler kitabenin her bir yüzünde konunun meydana gelmesini sağlamıştır. Oluşturulan diğer gönderimler kitabenin tarih, coğrafya ve kültür bağıyla kurulmasını sağlamıştır (Gürgün, 2018, s. 334-335).

Uygur Dönemi'nin dil özelliklerini yansıtması bakımından Taryat Kitabesi'nde önemli noktaların göze çarptığı görülmektedir. Üzerinde durulması gereken bağlaçlar (sebep-sonuç, tekrar, öncelik ve sonralık) metnin okunurluğunu sağlamak için önemlidir. “[ig(i)t(t)ük] üç(ü)n” (B-Y, 3-9) sebep-sonuç bağlacına, “...y(e)r y(a)na...” (D-Y, 5-7), “(a)nta y(a)na...” (D-Y, 8-20. cümleler) tekrar bildiren bağlaca, “...(a)nta k(e)srä” (G-Y, 3-10. cümleler), “(a)nta k(e)srä” (G-Y, 5-18. cümle) öncelik-sonralık bildiren bağlaca örnek verilebilmektedir. Taryat Kitabesi'nde görülen geçmiş ve geniş zaman ifadeleri de bulunmaktadır. Bunların yanı sıra öğrenilen geçmiş zaman ile emir çekimi bulunmaktadır. Taryat Kitabesi'nde “t(ä)ñri[dä bolm(ı)ş: il] (ä)tmış: b(i)lgä k(a)g(a)n” (G-Y, 20), ataların zamanı dile getirilirken öğrenilen geçmiş zaman kullanıldığı görülmektedir. Kitabede (B-Y, 6-9) geniş zaman, çoğunlukla yönetici sınıf içerisinde yer alan rütbeli kişilere ait kimlik bilgilerinin verildiği metinde kullanılmıştır. Bunların yanı sıra Taryat Yazıtı'nda çoğunlukla görülen geçmiş zaman kullanımı mevcuttur. “t(ä)ñri[dä bolm(ı)ş: il] (ä)tmış: b(i)lgä k(a)g(a)n”, birebir şahit olduğu veya gerçekleştirdiği eylemleri dile getirirken görülen geçmiş zaman kullanıldığı görülmektedir. “...k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş” (D-Y, 1), “...yıl: ol(u)rmış” (D-Y, 1-2) öğrenilen geçmiş zaman, “...ud(a)rg(a)nta : yorıyur: t(e)di” (D-Y, 6-13), “...k[jüç b(e)rür” (B-Y, 4-10), “kon(a)r köç(ä)r b(ä)n” (B-Y, 4-12) geniş zaman için kullanımlara örnek gösterilebilir. Taryat Yazıtı'nda iletilmek istenen fikirler dolaylı yünden muhatabına verilmiş ve okuyucunun bu bilgileri kendi çıkarımına bırakılmıştır. Metinde örtük bilgiler de bulunmaktadır. Buna örnek olarak Moyun Çor'un iyi bir soya mensup olduğunu ve bunu devam ettirmesini muhatabına iletmış ve kağanlık geleneğinin atalarından (geçmişten) geldiğini ve devlet yönetiminde yüzyıllarca görev elde ettiğini ve bu şahsiyetlerin mirasını taşıdığını örtük olarak vermiştir. Okur üzerinde bu bağlantı ile etki uyandırılmış, Moyunçur ve atalarının tarih

açısından önemi vurgulanmıştır. Burada görüldüğü gibi soyun önemi ve Türk tarihi açısından nedeni dikkate değer olduğu görülmektedir.

Taryat Kitabesi'nde eski Türkçeye ait önemli yapılar dikkati çekmektedir. Kitabede “doğrudan kimlik ile verilen isim + (a)nta / bunta / isim / sıfat tamlaması + yüklem” biçiminde kullanımlar mevcuttur. Bu kullanımlarda açık kimliği ile verilen isimden sonra herhangi bir yüklem getirilmeyip hemen “anta” ya da açık kimliği belirtilen “isim” veya “sıfat tamlaması” getirilmekte ve bu isimler ile ilgili yüklem “(a)nta”, “isim” veya “sıfat tamlaması”ndan sonra getirildiği görülmektedir. Metinde geçen “küg(ü)rdä] köm(ü)]r t(a)gda y(a)r ög(ü)zdä üç tuğl(u)g türk bod(u)nka: (a)nta: y(e)t(i)nç (a)y tört y(e)g(i)rmikä...” (D-Y, 7) örnek verilebilir. Yüklem tamlayıcısı olan “küg(ü)rdä] köm(ü)]r t(a)gda y(a)r ög(ü)zdä” ifadesinden sonra hemen yüklem getirilmemiş, araya buradaki açık isimlerin bilgisini ileten “(a)nta” zamiri getirilmiştir. Kitabenin bu bölümü okumaya elverişli olmadığı için yüklem daha sonra getirildiği düşünülmektedir. Çünkü aynı döneme ait Şine Usu Yazıtı'nda da böyle bir durum söz konusudur. “k(a)g(a)n: (a)t(a)n(ı)p: k(a)tun (a)t(a)n(ı)p ötü(ä)n: ortus[ınt]a (a)[s öñ](ü)z b(a)ş k(a)n ıduk b(a)ş k(i)d(i)nin: örgin: bunta: (e)ti(t)d(i)m” (G-Y, 6-22) bu yapıya gösterilebilecek başka bir örnektir. Kitabede yer alan başka bir üslup özelliği ise “yan cümle + dedi” yapısıdır. Burada olaylar tarafsızdır. “ozm(i)ş t(e)g(i)n ud(a)rg(a)nta: yorıyur: t(e)di” (D-Y, 6-13), “(a)nı (a)lg(ı)l t(e)di” (D-Y, 6-14), “(ä)çü (a)pa atı b(a)r t(e)di” (G-Y, 4-5) cümleleri örnek olarak gösterilebilir. Taryat Yazıtı'nda yakın anlamlı sözcüklerden kurulmuş tekrarlar ve zıtlık barındıran yapılar bulunmaktadır. “(e)l törü” (TA, B, 3, 9. cümleler), “i[ş k]üç” (B, 4, 10. cümleler), “kon- köç-” (B-Y, 4-12) yapıları eş anlamlı ikilemelere; “kisrä: (a)y togs(ı)k” (B-Y, 3-10) yapısı ise zıt anlamlı yapılara örnek olarak gösterilebilmektedir.

Görsel 9: Taryat Yazıtı'nın D. Bayar tarafından yapılan ve Moğolistan Millî Tarih Müzesi'nde sergilenmekte olan kopyası (Mert, 2009, s. 194)

Taryat Yazıtı'nda dikkati çeken bir başka kültürel değer ise on iki hayvanlı Türk takvimidir (Alyılmaz, 2013, s. 51). Takvimler muhatabına gün, ay ve yıl hakkında bilgi vermeleri ile bilinmektedir. Bunun yanında tatiller, özel günler, dinî ve millî bayram zamanları da takvimlerden öğrenilebilir (Er, 2016, s. 1426). On iki hayvanlı takvim sistemi, Türk kavimlerinin en eski zamanlardan beri kullandığı bir zamanı ölçme sistemidir. Türk-İslam bilginleri on iki sistemli Türk takvimini “Tarih-i Türkî”, “Tarih-i Türkistan”, “Tarih-i Khita” ve “Uygur” veya “Sal-i Türkan” olarak adlandırmışlardır. Bu takvim üzerine önemli çalışmaları bulunan Osman Turan (1941) on iki hayvanlı Türk takviminin kaynaklarını şöyle sıralamıştır:

Bu kaynaklardan ilki (1937-1048) olarak El Biruni'den söz etmekte ve bu takvim konusunda ifade ettiği bazı bilgilerin yetersiz olmasının yanı sıra yanlış olduğunu ve bu durumu kendisinin de kabul ettiğini belirtmiştir. İkinci en önemli kaynağı ise Kâşgarlı Mahmud'un (1008-

1105) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'üdür. Bu eserde on iki hayvanlı Türk takvimi hakkında yeterince bilgi bulunmaktadır. Diğer bir kaynak ise (1201-1274) Nasiruddin Tusi'nin kaleme aldığı *Ziye-i İlhani* isimli eseridir. Bunun yanı sıra Türk Takvimi'ne ait *Ahkami Sali Türkan* isimli eserin ise meçhul olduğunu ifade etmiştir. Batı'da kullanılan önemli kaynaklar olarak görülen Yahya İbni Ebi Şükri'l Mağribi'nin (?-1283) *Risaletu'l Hata ve'l Uygur* ve Uluğ Bey'in (1393-1449) *Ziye-i Gürgani*'sini söyledikten sonra daha çok bu iki eserden ve Çinlilere ait kaynaklardan yararlandıklarını ifade etmiştir. On iki hayvanlı Türk Takvimi ortaya çıkışı hakkında en eski bilgilerin Orhun Yazıtları'nda olduğunu dile getirmiştir (Turan, 1941, s. 47). Turan'ın yanı sıra Thomsen ise: "Türklerin Çinlilerle temasa gelmezden önce kati bir takvimleri yoktu ve dört mevsimden başka hemen hiçbir zaman taksimini bilmiyorlardı" (Turan, 1941, s. 47). Turan, W. Thomsen'in fikirlerine yer vermekle birlikte on iki hayvanlı Türk takviminin Çinlilerden alınmadığını aksine bu takvimin Orhun Yazıtları'nın yazılışından önce de Türk toplulukları tarafından kullanıldığını söylemiştir. Bu takvimin kökeni hakkında aksi yönde bulunan pek çok görüşle birlikte, takvimi Türklerin icat ettiğine dair pek çok görüş ortaya koymuştur. Çinlilerin, on iki hayvanlı takvim şeklinde tarih atma geleneğinin olmadığını iddia etmiş ve bununla birlikte farklı milletlerin bu takvimi Türklerden aldığını belirtmiştir. İbrahim Kafesoğlu (1989), *Türk Milli Kültürü* isimli eserinde bu konu hakkındaki fikirlerini şu şekilde belirtmiştir:

Kökeni çok eski olması gereken ve Çinlilerle ortak olmasına rağmen, hayvanlarla yakın ilgisi sebebiyle esasta Çin geleneğine aykırı düştüğü için, Türk menşee dayanması kuvvetle muhtemel bulunan bu takvim, 12 yılın 5 katı 60 yıllık devreler ile de Gök Türklerde, Uygurlarda, Batı Türklerinde (Bulgarlar) ve muhakkak ki daha önceleri Hunlarda kullanılmış olup hem zaman hem coğrafi bakımlardan çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Göktürkçe kitabeler, Uygur kitap ve hukuk vesikaları, Tuna Bulgar kitabelerinden bazıları ve "Bulgar Hakanlar Listesi", hatta Manas destanındaki bazı hadiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslam kaynaklarında, 14.-15. asırlarda "Tarih-i Türkî" veya "Saf-i Türkan" adı ile anılır. Bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya'da, bilhassa Kırgızlar arasında kullanılmıştır. (s. 329)

Türk boyları, güneşin hareketlerine, güneşin etrafında dönen dünyaya ve sabit yıldızlara göre takvimi oluşturmuşlardır. Güneş sisteminde bilinen sekiz gezegen bulunmaktadır. Bunlar; Merkür, Dünya, Venüs, Mars, Satürn, Jüpiter, Uranüs ve Neptün ile (maddesel enerji) maddeden çıkan elektro manyetik radyasyon ve (ışınal enerji) Güneş kaynaklı manyetik alan, on iki şıpkan (on iki etkin unsur) olarak kabul görmüştür (Mirşan, 1999, s. 60). Uzay ilminde (astronomide) ileri olan Türklerin, "şıpkan" diye kabul ettiği gezegenler, sürekli aynı yörüngede ve aynı zamanda hareket etmektedir. Sabit yıldızların Güneş'e olan uzaklıkları hesaplandığında matematiksel bir kurallı düzenin olduğu görülmektedir. Alman Gök Bilimci Johann Bode (1747-1826) Güneş sistemindeki gezegenlerin uzaklıklarını bir formül hâline getirmiştir. Buna göre 0, 3, 6, 12, 24 olarak giden sayılar bir öncekinin iki katıdır. Bunların her birine 4 ilave edilip 10'a bölündüğünde, aşağı yukarı gezegenlerin güneşe uzaklığı çıkmaktadır. Her şekilde, Güneş sisteminde matematiksel bir düzen vardır ve bu uzaklık ve hareketlerdeki en küçük bir hata bile sistemin sonu olarak kabul edilmektedir (Manaz, 2010, s. 4). Jüpiter gezegeni Güneş çevresindeki dolanımını on iki yılda tamamlamaktadır. Jüpiter'in Türkler için önemi büyüktür. Çünkü Jüpiter'in dolanımı ve Jüpiter'in kendisinin yeryüzündeki oluşumu sağladığını ve doğrudan etkilediğine inanılmaktadır. Eski Kadim Türkler Jüpiter gezegeninin tam döngüsünü temel alarak on iki yıllık bölüme ayırmış ve buna Taydu ismini vermiştir. Türkler, Taydu'da bulunan yıllara (12 yıl) ise öncelikle "tavşan"ı temel alarak farklı hayvan isimleri vermişlerdir (Manaz, 2010, s. 5).

Anadolu Türkçesi'yle her bir Taydu'ya verilen isimler şu şekildedir;

1. Tavşan
2. Kurt
3. Yılan
4. At
5. Koyun
6. Maymun
7. Kuşçul
8. Köpek
9. Domuz
10. Tarla Faresi
11. Sığır
12. Pars'tır.

Türklerin on iki yılın her bir "taydu"sundan başlayarak o yılın karakter özelliklerini tabiatta yer alan hayvanların özellikleriyle benzeştirmiş oldukları görülmektedir. Bazı yılları evcil hayvanlardan sığır, koyun, at, köpek) bazı yılları av hayvanlarından (domuz, tavşan, kuşçul) bazı yılları ise vahşi hayvanlardan (tarla faresi, kurt, pars, yılan) seçmişlerdir (Manaz, 2010, s. 5). Türkler, bu hayvanlara çok önem vermiştir. Farklı Türk boylarından bu takvimi alıp günlük hayatında kullanan farklı Asya milletleri, hayvan isimlerini kendilerine göre değiştirmiş ve kullanmışlardır. Bu durumdan kaynaklı olarak koyun yılı genel itibarıyla küçükbaş hayvanları, sığır ise büyükbaş hayvanları simgelemiştir. On İki Hayvanlı Türk Takvimi, farklı Türk boy ve topluluklarında çeşitli isimlerde kullanılmıştır.

Tavşan; Tabışgan, Koyan, Duşan.

Kurt; Ulu, Ulug, Balık.

Yılan; Jılan.

At; Yılkı, Jılkı, Yund.

Koyun; Koy, Kun.

Maymun; Biçin, Meşin, Maymal.

Kuşçul; Kuşçul, Taguk, Tavık.

Köpek; İt, Barak.

Domuz; Lağzın, Tonguz, Donız.

Tarla Faresi; Köcü, Küskü, Kesegen, Sıçan, Tışkan.

Sığır; Ud, İnek.

Pars; Barş, Barıs olarak kullanılmıştır (Manaz, 2010, s. 5).

On iki hayvanlı Türk takviminin taşlardaki izleri yazıtlarda görülmektedir. Yazıtlarda kullanılan takvim güneş yılına dayanmakla birlikte yıllar (Sıçkan, Ud, Bars, Tabışkan, Ulu, Yılan, Yılkı, Koyn, Biçin, Takıgu, İt ve Lagzın) hayvan isimleriyle yazıtlara işlenmiştir. Göktürk harfli yazıtlar incelendiğinde ise yıllara verilen isimlerin anlamı (Külcü, 2015, s. 2-3) şu şekilde ifade edilmiştir:

- 1- Sıçkan Yılı: “Sıçkan veya fare” anlamındadır. On İki yıllık döngünün birinci yılıdır.
- 2- Ud Yılı: “Sığır veya öküz” anlamındadır. On iki yıllık döngünün ikinci yılıdır.
- 3- Bars Yılı: “Sars” anlamındadır. On iki yıllık döngünün üçüncü yılıdır.
- 4- Tabışkan Yılı: “Tavşan” anlamındadır. On iki yıllık döngünün dördüncü yılıdır.
- 5- Ulu Yılı: “Ejder” anlamındadır. On iki yıllık döngünün beşinci yılıdır.
- 6- Yılan Yılı: “Yılan” anlamındadır. On iki yıllık döngünün altıncı yılıdır.
- 7- Yılkı Yılı: “At” anlamındadır. On iki yıllık döngünün yedinci yılıdır.
- 8- Koyn Yılı: “Koyun” anlamındadır. On iki yıllık döngünün sekizinci yılıdır.
- 9- Biçin Yılı: “Maymun” anlamındadır. On iki yıllık döngünün dokuzuncu yılıdır.
- 10- Takıgu Yılı: “Tavuk” anlamındadır. Döngünün onuncu yılıdır.
- 11- İt Yılı: “Köpek” anlamındadır. On iki yıllık döngünün on birinci yılıdır.
- 12- Lagzın Yılı: “Domuz” anlamındadır. On iki yıllık döngünün son yılıdır.

Uygur Dönemi yazıtlarında da (Şine Usu, Taryat ve Tes) on iki hayvanlı Türk takviminin kullanıldığı görülmektedir. Dönemin yaşanan olaylarından bahsederken yıllara verilen hayvan isimlerinin de bulunduğu aşikârdır. Uygur Dönemi yazıtlarından biri olan Şine Usu Yazıtı'nda, Moyun Çor'un tahta oturduğu dönemde iki kitabenin dikildiğini ve bunlardan birincisinin; Moyun Çor Kaplan yılının (750) ikinci ayının 14'ünde Kem (Yenisey) ırmağı kıyısında Çik kavmi ile savaştıktan sonra Ötüken'e dönüp “...z b(a)şı (a)n / a” yayladığı yani kitabenin 750 tarihinde yaz mevsiminde dikildiğini ifade etmiş: (a)nf(ı) b(a)rs yılqa çik t(a)pa yond(ı)m (.) (e)kint(i') (a)y tört y(e')g(i)rmike k(e)mde toqıd(ı)m (.) ol _y(ı)Z ...ı ç.. (a)nr[a] . .z (a)nta q(a)s(ı)r(d)q ordu örgli'jn (a)nta it(i')td(j)m (.) çıt (a~)nta toqıtd(ı)m (.) y(d)y (a)ntay(a)yl(a)d(ı)m, y(a)qa (a)nta y(a)q(a)l(a)d(ı)m (.) b(e)lgüm(i)n bit(i)g(i)m(i)n (a)ntay(a)r(a')- t(i)td(ı)m: *Öylece Kaplan yılında Çik (kavmine) doğru sefer ettim. İkinci ayın on dördünde Kem (Yenisey)'de (Çik'lerle) savaştım. O (yıl?) tabi oldular ... Orada, .. z (ırmağı) başında, karargâhımı ve hükümdarlık otağ(ımı) orada kurdurdum, ordugâh çitlerini orada koydurttum. Yazın orada yayladım, (otlak olarak) oradaki yakaları yaka edindim. Damgalarımı ve kitabemi orada vurdurdum ve yaptırtdım* (Şine-Usu, D-Y, 7-8). Aynı olaylar Taryat Kitabesi'nde şöyle geçmektedir: ...ç(a)y(a)n (a)<(ı)y q(d)tun ld)t(ı) ötü(k)e)n k(i)d(i)n uçınta örg(i)n (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m. B(a)rs yılqa (.) yıl(d)n yılqa (e)ki yıl y(a)yl(a)d(ı)m (Terhin, B-Y 1-2). Bu ifadelerden, Moyun Çor'un Kaplan yılında (750), Ötüken'de Tes ırmağı başında yayladığı, Şine-Usu Yazıtı'nda buna paralel ifadelerden anlaşılacağı üzere orada üzerinde damga bulunan bir kitabe diktirdiği anlaşılmaktadır (Tekin, 1982, s. 798). Çik kavmine yapılan seferi hem Şine Usu hem de Taryat Yazıtı'nda kaplan yılında yapıldığı ifade edilmiştir.

Şine Usu ve Taryat Yazıtları'nda maymun, koyun, it ve domuz yılında yaşanan olaylar hakkında bilgiler verildiği bilinmektedir. Uygur Döneminin önemli kağanlarından bir olan Moyun Çor, babası tarafından Ozmiş Tegin üzerine sefere gönderilmesi seferlerin ve döneme damga vuran olayların hangi yıllarda yapıldığı yazıtlarda gösterilmiştir. Kitabede işlenen metinde Moyun Çor, Ozmiş Tegin'in ordularıyla Kügür'de, (Kömür Dağ'da) ve Yar ırmağı kıyılarında savaştığı Köktürklere yenilgiye uğrattığı ve bu boyları kendine tabi kıldığı ifade edilmiştir. Tekrardan Ozmiş Tegin'in Köktürk tahtına hükümdar olarak oturmasını öğrenen kağan Moyun Çor, koyun yılında (743) sefere çıkmış ve maymun yılında (744) Köktürk ordularını yenilgiye uğratarak zafer elde etmiştir. Bu zafer sonucunda hükümdar ve hanımını tutsak almıştır (Terhin, D-Y, 8-9, G-Y, 1-2-3 = Şine-Usu, K-Y, 10). Şine-Usu Yazıtı'na göre (K-Y, 10) Moyun Çor'un zaferi Köktürk hâkimiyetinin sonunu getirmiştir. Ancak Taryat Yazıtı'na (G-Y, 2-3) göre Uygurlar, Köktürklere ait bazı sadık kuvvetlerce (Oğuzların İğdir boyuna mensup Bülük Kumandası altındaki ordular) savaşmaya devam ettiği belirtilmiştir. İt yılında (746) Üç-Karlukların Uygurlardan ayrılıp On-Oklara tabi olduktan sonra, Domuz yılında (747) Moyun Çor'un babası Kağan Kül Bilge, bozguna uğrayan Köktürklerin tahtına oturmuştur. Bu durum Taryat Yazıtı'nda şöyle anlatılmıştır; Kül Bilge'ye sadık yüksek rütbeli bazı devlet büyükleri dokuz buyruk, generaller, Aınga'lar ve "kara bodun" yani önemli temsilciler Kağan Kül Bilge Han'a gelip önünde dikilerek (Güney, 4-5) "Ecdadımızın şanı ve şöhreti söz konusudur, Ötüken sizin elinizde (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!" diye ricada bulunulmuştur. Yazıtta geçen bu ifade Kül Bilge'nin, (Güney 5) kağan ünvanını aldığı ve çevresinden birini yabgu olarak atadığı anlaşılmaktadır (Tekin, 1982, s. 800-802). Uygur dönemi yazıtlarında dönemin hadiselerini anlatırken yılların isimleri olarak hayvanlar kullanıldığı görülmektedir. Tarihsel ve kültür bakımından on iki hayvanlı Türk takvimi tüm Türk dünyasının kültürel değeri konumundadır. Ayrıca eski Uygur Hukuk vesikalarında on iki hayvanlı Türk takvimi alım, satım, kiralama gibi işlemlerde işlevsel olarak kullanılmıştır (Şen, 2022, s. 3). Günümüzde de hâlâ kullanılmakta olup yaygınlığı pek bulunmamaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Uygurların yazılı kültürü, Budizm ve Manihaizm'in etkisinde paralel olarak gelişme göstermiş ve toplumu şekillendirmiştir. İlk dönemlerinde savaşçı bir toplum olan Uygurlar, Manihaizm'i (Bögü Kağan Dönemi'nde) kabul etmesiyle birlikte hem yerleşik hayata geçmeleri hem de günlük tükettikleri yiyeceklerde değişikliğe gitmeleri zamanla bu toplumun konargöçer yaşam şeklini kaybetmesi ve bununla birlikte savaşçılık özelliklerini de yitirmesi Uygur toplumuna dönüşmesine sebep olmuştur. Bu dönüşüm o dönemin göçebe ve savaşçı toplum yapısına uygun değildir. Devlet, iç ve dış işlerinde dahi bu dinin etkisinde kalmıştır. Komşu güçlere zamanla güç gösterisi yapmak yerine daha barışçıl politikalar gütmelerine sebep olmuştur. Manihaizm dinin benimsenmesi Uygur milletinin konargöçer bir yaşam sürmesinin ötesinde toprağa bağlı hâle gelmesini sağlamış ve Çin üzerinde askerî üstünlüklerini kaybettiklerini de göstermiştir.

Budizm ve Manihaizm'in etkisinde kalan Uygurların yazılı kültürü de gelişme göstermiştir. Bu dönemde taşlara işlenen metinler dönemleri hakkında pek çok zaferi, politik problemleri, dil özelliklerini, yönetici sınıfın vasıflarını / ünvanlarını ve birçok bilginin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Uygur toplumunun kültürün de pek çok el yazması ve taş üzerine kazınmış yazıtların bulunduğu ve günümüze ulaştığı görülmektedir. Uygur Dönemi'ne ait Tes, Taryat, Hoyd Tamir, Şine Usu, Suci, Gurvaljin Uul, Karı Çor Tigin, Karabalgasun-I, Karabalgasun-II Yazıtları'nda dönemlerinde gerçekleşen önemli hadiseler bulunmaktadır.

Dönemin özelliklerini, kültürünü ve tarihini yansıtan Taryat Yazıtı, Uygurlar Dönemi'nde taş üzerine runik harflerle kazınmış önemli bir kitabedir. Terhin / Teriat / Taryat olarak da bilinen bu kitabe 753 yılında Uygur Kağanı Moyun Çor tarafından Tes Yazıtı'ndan sonra diktirilmiş ikinci önemli yazıttır.

Taryat Yazıtı'nda birçok kelime aynı şekilde tekrar edilmektedir. Bu tekrarlar zıt, eş, yakın anlamlar olarak görünmektedir. Tekrar edilen kelimelerin çoğu yönetici sınıfta bulunan kişilerin kullandığı ifadelerdir. Metin içerisinde yer alan zıt, eş ve yakın anlamlı kelimeler metnin akıcılığını sağlamış ve monotonluğu kırmıştır. Yazıtta yönetici sınıfın ünvanlarından da sık sık bahsedilmektedir. Özellikle askerî ünvanların çokluğu dikkat çekmekte ve kağanın gücünü vurgulaması bakımından önemlidir. Terhin yazıtında yönetimin inanç yönünden desteklendiği de görülmüştür. Moyun Çor, gücünü inanç yönünden meşru hâle getirmiş ve desteklemiştir. Kitabede devletin önde gelenlerine ve kağana yönelik gönderim ifadeleri bulunmaktadır. Özellikle Moyun Çor başlangıçta kimliği belirsizdir ancak metin ilerledikçe kağanın kimliği açıkça belirtilmiştir. Sebep-sonuç, öncelik-sonralık ve tekrar bağlaçları metinde en sık kullanılan bağlaçlardır. Bağlaçların yanı sıra kitabede öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman, geniş zaman ve emir çekimi bulunmaktadır. Taryat Yazıtı'nda görülen geçmiş zaman kullanımı ise çoğunluktadır. Yazıtta çoğu fikir okuyucusuna dolaylı yönden verilmiştir. Metin bu sebeple örtük bilgilerle doludur. Taryat Yazıtı'nda dikkati çeken diğer bir konu ise on iki hayvanlı Türk takvimidir. Yazıtta olaylar hayvan isimlerinin verildiği yıllarda geçmektedir. Yazıtta "Kaplan (Pars), Maymun, Koyun, İt, Domuz" geçen on iki hayvanlı Türk takvimine ait yıllardır.

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtları'nın bugünkü durumu*. Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Atatürk Üniversitesi.
- Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Karam.
- Aydın, E. (2010). *Türk runik bibliyografyası*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Kömen.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Kömen.
- Bakır, M. M. (2023). Köktürk harfli yazıtlarda görülen kişi adları ve eski türklerde adlar üzerine bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 55, 79-114.
- Bang, W. ve Gabain, V. A. (1929). *Türkische Turfan-texte. II*. SBAW.
- Banguoğlu, T. (1964). Eski Türkçe bazı adlar üzerine. *X. Türk Dil Kurultayı*. TTK, 1-4.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. Baha.
- Banguoğlu, T. (1989). Eski Türkçe üzerine. *TDAYB*, 77-84.
- Baykuzu, T. D. (2013). *An Lu-shan isyanı ve Büyük Yen Devleti*. Kömen.
- Caferoğlu, A. (1936). Yenisey-Orhon harflerinin menşei. *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 7(42), 433-445.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk dili tarihi. I-II*. Altınordu.

- Çandarlıoğlu, G. (2012). *Uygurlar*. TDV.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Aydın.
- Dilâçar, A. (1953). Batı Türkçesi. *TDAYB*, 73-92.
- Dilâçar, A. (1964). *Türk diline genel bir bakış*. TTK.
- Er, O. (2016). Bitlis Eren Üniversitesi takvimlerine kültürel değerler açısından bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, 1425-1440.
- Ercilasun, A. B. (2021). *Bengü il tuta olurtaçı sen Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk anıtları*. Dergâh.
- Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi.
- Esin, E. (1988). İleriş Kağan'ın mezarı sanılan Şivet-Ulan Külliyesi. *IX. Türk Tarih Kongresi II*, 569-77.
- Fin Atlası. (2005). *Orhun Yazıtları'nın 1890 yılındaki ilk çözümü*. çev. Metin Sirman, Yaşar Sabit Dalbaşar. Töre.
- Gabain, V. A. (1959). *Eski Türkçenin yazı dili*. çev. Sabit S. Paylı. *TDAYB*, 311-329.
- Gömeç, Y. S. (2015). *Uygur Türkleri tarihi*. Ankara: Berikan.
- Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk millî kültürü*. Ötüken.
- Kaplan, M. (2002). Göktürk Yazıtları. *TAN 3*, 1349-1357.
- Külcü, R. (2015). Türklerin kültür mirası olarak 12 hayvanlı Türk takvimi. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-5.
- Kurat, A. N. (1952). Gök Türk Kağanlığı. *AÜDTCF Dergisi*, X(1), 1-56.
- Manaz, A. (2019) *Türk Takvimi ve astrolojisi*. IQ Kültür Sanat.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen.
- Ögel, B. (1951). *Şine Usu Yazıtı'nın tarihi önemi Kutluk Bilge Külkagan ve Moyunçur*. *Belleten*, XV(59), TTK.
- Sertkaya, O. F. (1995). Göktürk İmparatorluğu-2. Tonga Tigin olayı 3. İnel Kağan kimdir? 4. Yulug Tigin kimdir? Göktürk tarihinin meseleleri. *TKAEY*, 131, 10-14.
- Sertkaya, O. F. (2001). Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı ne zaman yazıldı? *TDAYB*, 307-312.
- Sertkaya, O. F. ve Harcavbay, S. (2001). Hoyto Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (Ön Neşir). *TDAYB*, 313-346.
- Sinor, D. (2014). *Erken İç Asya tarihi*. İletişim.
- Şen, N. (2022). Eski Uygur hukuk vesikalarındaki işaretliş (/./) görev ögeleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 11(1), 1-15.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları söz varlığı incelemesi*. TDK.
- Taşoğıl, A. (2002). Uygurlar. *TYTY*, 2, 373-389.

Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uyğur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten*, XLVI(184), 795-838.

Turan, O.(1941) *On iki hayvanlı Türk takvimi*. Cumhuriyet Matbaası.

Extended Abstract

The written culture of the Uyghurs developed in parallel under the influence of the religions of Buddhism and Manichaeism and shaped the society. The Uyghurs, who were a warrior society in their early periods, accepted the Manichaeism religion (during the reign of Böğü Kağan), moved to a settled life, and changed the food they consumed daily. Over time, this society lost its nomadic lifestyle and lost its warrior characteristics, which led to the transformation of the Uyghur society. This transformation was not suitable for the nomadic and warrior social structure of that period. The state was under the influence of this religion even in its internal and external affairs. Over time, it caused neighboring powers to pursue more peaceful policies instead of showing off their power. The adoption of the Manichaeism religion enabled the Uyghur nation to become tied to the land, beyond living a nomadic life, and also showed that they lost their military superiority over China.

The written culture of the Uyghurs, who were influenced by Buddhism and Manichaeism, also developed. The texts engraved on stones in this period are an answer to the survival problem of the Turkish tribes and describe many victories, political problems, culture-customs and customs of the period, language features, qualifications-titles of the ruling class, etc. It has enabled many features of the period to survive to the present day. It is seen that there are many manuscripts and inscriptions engraved on stones in the culture of the Uyghur society and have survived to the present day. The Taryat, Hoyd Tamir, Şine Usu, Suci, Gurvaljin Uul, Karı Çor Tigin, Karabalgasun-I, Karabalgasun-II inscriptions that have survived to the present day during the Uyghur period are important texts that have survived to the present day. In all of these works, the important events that took place in that period (for the survival of the state) and the linguistic features of the period were prioritized.

Taryat inscription, which reflects the characteristics, culture and history of the period, is an important inscription engraved with runic letters on stone during the Uyghur period. This inscription, also known as Terhin/Taryat/Taryat, is the second important inscription erected by the Uyghur Khagan Moyun Çor in 753 after the Tez inscription. In 1956, the first fragment of this inscription was discovered by Mongolian archaeologist Ts. It was found buried in the ground by Dorjsuren. In 1969, the Stone Turtle, which is the base of the inscription, was found by the Soviet Science group consisting of M. Şinekhüü, Mongolist Kh.Lubsanbaldan, S. G. Klyaştorıny and Turkologist B. Bazilkhan. In 1970, the other two missing parts of the inscription were found by archaeologists N. Ser-Odjav and V. V. Volkov. Three pieces of the Terhin Inscription from the Uyghur period and the stone turtle are located in the Mongolian Archaeological Museum in Ulaanbaatar, the capital of Mongolia. This inscription is 69, 89, 75 cm long, including the first, second and third parts. The width of the east-west faces is 27 cm from the top, 31-32 cm from where the first and second pieces were broken, and 36 cm from the bottom; The width of the north and south faces is 21 cm; The turtle base is 1.17 m long, 85 cm wide and 38 cm long. There are 9 lines on the east and west faces, 6 on the south and north faces, and 31 lines on the stone turtle.

Many words are repeated in the same way in the Terhin Inscription. These repetitions appear as opposite, similar meanings. Most of the repeated words are expressions used by people in the ruling class. Antonyms, synonyms and similar words in the text ensured the fluidity of the

text and broke the monotony. The titles of the ruling class are also frequently mentioned in the inscription. Especially the abundance of military titles attracts attention and is important in terms of emphasizing the power of the Khagan. It was also seen in the Terhin inscription that the administration was supported in terms of faith. Moyun Çor legitimized and supported his power in terms of faith. In the inscription, there are references to the leaders of the state and the kagan. Moyun Çor, in particular, is initially unidentified, but as the text progresses, the identity of the khagan is clearly stated. There is use of conjunctions in the text. Cause-effect, precedence-subsequence and repetition conjunctions are the most frequently used conjunctions in the text. In addition to conjunctions, the inscription includes learned past tense, seen past tense, present tense and imperative conjugation. The past tense usage seen in the Terhin inscription is the majority. Most of the ideas in the inscription are given to the reader indirectly. For this reason, the text is full of implicit information. Another issue discussed in the Terhin inscription is the Turkish Calendar with twelve animals. The events in the inscription take place in the years when animal names were given. In the inscription, “Tiger (Leg), Monkey, Sheep, Dog, Pig” are the years of the twelve-animal Turkish calendar.

